

पाक्षिक

वार्षिक वर्गणी रु. २५

वर्ष ८ वे, अंक २३ वा

किंमत १ रुपया

२१ मार्च १९९२

शेतकरी संघटक

इति एकाध्याय ॥

— शरद जोशी

रात्रभर जाग्रण करून गाडी चालवणाऱ्याला पहाटे पहाटे, क्षणार्धाची का होईना, गुंगी लागून जाते, तशाच उडत उडत गुंगीतून खट्कन जागा होऊन मी समोर पाहिले. माईचा श्वासोच्छ्वासाचा आणि त्यात कण्हणे मिसळल्याचा आवाज थांबला होता. शेवटी एकदाची शांत गाढ झोप लागली हे पाहून खूप बरे वाटले. गेल्या पंधरा सोळा तासात मोठमोठ्या आवाजाने श्वास चालला होता डॉक्टरांनी नाकातून अन्न देण्यासाठी नळी खुपसलेली असल्यामुळे श्वासाचा आवाज आणखीनच विचित्र यायचा. श्वासानेच माई थकून जात आहे असे वाटे.

डॉक्टरांनी सांगितल्याप्रमाणे माईची प्रकृती सुधारत आहे याची नोंद घेतली आणि पुन्हा एक क्षणभराची गुंगी आली. पापण्या मिटतात न मिटतात तोच तोंडावर बर्फगार पाण्याचा हवका बसावा तशी खडखडून जाणीव झाली. माईला इतकी शांत झोप लागेलच कशी? चटकन उठून तिचा हात हलवून बघितला, चेहऱ्यावरून हात फिरवला. तसे काही वेगळे वाटत नव्हते पण नाकाशी बोट धरूनही श्वास जाणवेना तेव्हा धावत धावत जाऊन खोलीतल्याच दुसऱ्या खाटेवर दोन तीन दिवसांच्या सतत जाग्रणानंतर पंधरा वीस मिनिटांपूर्वीच थोडे डोळे लागलेल्या सिंधूताईना हलवून उठवले. सगळ्यात मोठी नमाताईही आवाजाने उठली.

‘माईचा श्वास थांबल्यासारखा वाटतोय ग’ एवढेच मी बोलतो. मग फटाफट विजेरी घंटा वाजल्या, नर्स आल्या,

डॉक्टरीणवाई आल्या, त्यांनी आम्हा तिघा भावंडांना खोलीच्या बाहेर काढले. त्यावेळी पहाटेचे बरोबर पाच वाजले होते. माईचा श्वास थांबल्याचे माझ्या लक्षात येऊन पाच मिनिटे झाली. शेवटच्या क्षणी जी काही धडपड, धावपळ करायची ती चालत राहिली. आम्ही तिघे भावंडे एका कोंडाळ्यात उभे राहिलो. मला समजले होते, माई गेली आहे. मला वाटते माझ्या बहिर्णाही ते समजलं होते पण उमजलं नव्हतं. ५- २० ला डॉक्टरवाईनी बाहेर येऊन आम्हाला सांगितले,

‘She has Expired.’

नोव्हेंबर महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यापासून सर्व तऱ्हेने काळ माझी परीक्षाच घेत होता. १८ नोव्हेंबरला धाकटी मुलगी गौरी, फ्रान्समध्ये डॉक्टरीचा अभ्यास करते ती, तीन महिन्यांकरिता म्हणून हिंदुस्थानात आली. आल्यावर दोन दिवस तीचं हालहवाल विचारणे, फार दिवसांनी भेटलेल्या थोड्या गप्पा असे झाले आणि ती अहमदाबादला नेत्ररोगतज्ञांच्या एका परिषदेकरिता निघून गेली. अहमदाबादची परिषद संपवून गौरी आम्बेठाणला परत आली ते तिच्या फ्रान्सच्या डॉक्टर प्रोफेसरांच्या बरोबर. माणूस मोठा अफलातून. व्यवसायाने म्हटले तर डोळ्यातील कठीणातील कठीण शस्त्रक्रिया करणारा शल्यविशारद. पण भारताच्या इतिहास, तत्त्वज्ञान, योगसाधना यांचा जबरदस्त व्यासंग. शेतकरी संघटना. तिची महिला आघाडी आणि विशेषतः लक्ष्मीमुक्तीचा कार्यक्रम यांच्याविषयी बोलतांना किती ऐकू आणि किती विचारू असे त्याला होऊन गेले. मी थोडा नेट लावला असता तर गृहस्थ सगळा व्यवसाय सोडून संघटनेच्याच कामाला अगदी विल्ला लावून लागला असता! दोन-तीन दिवस मोठे छान गेले. मग प्रोफेसरसाहेबही फ्रान्सला परत गेले आणि गौरीही दिल्लीच्या स्नेहानातेवाईकांना भेटण्यासाठी ३० नोव्हेंबरला रवाना झाली.

त्याच वेळी अमेरिकेत स्थायिक झालेला माझा सगळ्यात धाकटा भाऊ बायकोसह दिल्लीला आला. या माझ्या

ऋणनिर्देश

माझी आई, इंदिराबाई अनंतराव जोशी हिचे दि. ३ मार्च १९९२ रोजी पहाटे निधन झाले. माझ्या अनेक शेतकरी भावाबहिणींनी आणि हितचिंतकांनी पत्राद्वारे माझे सांत्वन करून धीर दिला व त्याचबरोबर, प्रत्यक्ष परिचयाचा योग आला नसतांनासुद्धा माझ्या आईचा गौरव करून तिला श्रद्धांजली वाहिली. पत्रांची संख्या इतकी आहे की व्यक्तिशः प्रत्येक पत्राला साधी पोहोच देणेही अशक्य आहे. म्हणून हा जाहीर ऋणनिर्देश. माझ्या दुःखाशी समरूप होऊन मला धीर देणाऱ्या माझ्या सर्व शेतकरी भावाबहिणींचा आणि हितचिंतकांचा मी ऋणी आहे.

— शरद जोशी

धाकट्या भावाची जीवनकथाही मोठी अद्भूत आहे. १९७६ साली त्याची दोन्ही मूत्रपिंडे निकामी झाली. दहाबारा वर्षे तो डायलीसीसवर राहिला. डायलीसीस हा मोठा किचकट आणि कटकटीचा प्रकार. डायलीसीस सुरू झाल्यानंतर इतकी वर्षे जगल्याचे उदाहरण दुर्मिळच. त्यानंतर त्याला जुळणारे एक मूत्रपिंड, अपघाती मृत्यूच्या प्रकरणी मिळाले. शस्त्रक्रिया करून डॉक्टरांनी आरोपणही केले. त्यालाही आता पाचसहा वर्षे झाली. एवढ्या दिव्यातून पार पडलेला माझा भाऊ आणि वहिनी दोघेही मोठ्या उमेदीने, अगदी हसत खेळत सगळ्या परिस्थितीचा सामना करतात. संसारातल्या एकसंधपणाला जराही कुठे तडा नाही. दोन मुले. सुदैवाची गोष्ट अशी की दोघेही असाधारण बुद्धिमत्तेची. या धाकट्या भावाची आणि गौरीची गाठभेट दिल्लीला झाली. त्यानंतर तो पुण्याला आला. आम्बेठाणच्या शेतावर आला. १३ डिसेंबर पर्यंत तो पुण्याला राहिला. आम्ही सगळी बहिणभावंडे त्या निमित्ताने एकत्र झालो. १९ डिसेंबर रोजी माझा धाकटा भाऊ बायकोबरोबर अमेरिकेस परत गेला.

मध्यंतरीच्या काळात जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्यांच्या निवडणुका जाहीर झाल्या होत्या आणि ठरलेल्या कार्यक्रमाप्रमाणे १४ डिसेंबरपासून मी जिल्हावार महिला अधिवेशने आणि माजघर शेतीच्या प्रदर्शनांच्या कामाला लागलो. २० डिसेंबर पासून सातआठ दिवस दिल्लीला राहावे लागले. याच काळात अर्थमंत्र्यांशी अंदाजपत्रकासंबंधी चर्चा झाली आणि किसान समन्वय समितीने ८ फेब्रुवारीच्या आंदोलनाचाही निर्णय जाहीर केला.

यावेळपर्यंत गौरी एक महिनाभर आणंद येथील एका इस्पितळात काम करून आणखी अनुभवाकरिता औरंगाबाद येथे आली होती. दिल्लीहून परततांना मी औरंगाबादला आलो. बापलेकीची भेट एक-दोन दिवस कशीबशी तिथे झाली. २४ जानेवारीला नाशिक आणि २५ जानेवारीला धुळे, जळगांव येथील महिला अधिवेशनांचे कार्यक्रम झाले. २५ तारखेला रात्री जळगाव येथे कार्यकारिणीची बैठक

झाली. ८ फेब्रुवारीच्या रास्ता रोक्याच्या कार्यक्रमाला कार्यकारिणीने मंजुरी दिली आणि त्याबरोबर जिल्हा परिषदा पंचायत समित्या यांच्या निवडणुकांकरिता महिला आघाडीचे स्त्रीउमेदवार आणि 'पाठीराखे' भाऊ उमेदवार असे मिळून ४००-५०० उमेदवार निवडणुकीत उतरवायचे ठरवले. २६ तारखेला औरंगाबाद येथे गौरी भेटली वर्षातून कधी नव्हे ती लेक मायदेशी आलेली. पण कामाचा व्याप असा झाला की दोघांना फुरसदीने एकमेकांशी बोलायलासुद्धा सवड झाली नाही. २७ जानेवारी रोजी गौरी पुण्याला जाऊन तिथून पुन्हा दिल्ली येथे भरणाऱ्या एका परिषदेकरिता जायला रवाना झाली आणि मी बीड, लातूर, नांदेड, परभणी, बुलढाणा, अकोला असा एक दिवस एक जिल्हा अधिवेशन असा कार्यक्रम घेत पुढे चाललो. गौरीचा फ्रान्सला परत जाण्याचा दिवस पक्का ठरला होता; ७ जानेवारीला. त्या आधी तिने अमरावतीला येऊन भेटून जावे हेही संभव राहिले नाही आणि माझे दिल्लीला जाणे तर असंभाव्यच झाले. गौरी दिल्लीला खासदार भूपेंद्र सिंग मान आणि त्यांच्या पत्नी यांच्याकडे उतरली होती. अकोला जिल्ह्यातला लक्ष्मीमुक्तीचा कार्यक्रम ३ जानेवारी रोजी रात्री साडेअकराबाराला संपला. त्यानंतर गौरीशी निदान फोनवर बोलणे व्हावे म्हणून फोन लावला. फोन लागल्या लागल्या गौरीने बातमी दिली - पुण्याहून तिला फोन आला होता, माझ्या मोठ्या मुलीने - श्रेयाने निरोप दिला होता की सकाळीच स्वयंपाक करताकरता पदर पेटून माझी आई - माई - खूप भाजली आहे; तिला हॉस्पिटलमध्ये नेले आहे, मुंबईची माझी बहिणी पुण्याला येऊन पोचली आहे. तितक्या उशीराही लगेच पुण्याला फोन लावला. सिंधूताईशी बोलणे झाले. 'माई २० टक्के भाजली आहे. पण प्राणावरचे संकट निभावले आहे. दोन तीन आठवडे इस्पितळात राहावे लागेल असा डॉक्टरांचा अंदाज आहे'. 'ठरलेला कार्यक्रम रद्द करून पुण्याला लगेच याचे का?' 'तशी काही आवश्यकता नसल्याचे' सिंधूताईनी स्पष्ट केले. लगेच पुण्याला निघून ये म्हणून ती म्हणाली असती तर मी काय केले असते

कुणास ठाऊक?

२३ फेब्रुवारीपर्यंत सर्व सभांचा कार्यक्रम जळगांवच्या कार्यकारिणीच्या बैठकीत अगदी कसोशीने ठरला होता. जिल्हाजिल्हातील प्रतिनिधींनी हमरीतुमरीवर येऊन एक एक दिवस एक एक सभा मिळवली होती. त्यात बदल करायच्या म्हणजे मोठाच गोंधळ झाला असता. सभा तर चालू राहिल्या आणि मीही मनाशी मोठा खंत खात राहिलो. एका बाजूला धाकटी मुलगी परदेशी जाणार आहे, तिला निरोप द्यायला जाण्याचीसुद्धा शक्यता नाही आणि दुसऱ्या बाजूला पुण्याला जन्मदात्री आई गंभीर होऊन इस्पितळात आहे, तिला भेटायला जाणेसुद्धा दुरापास्त.

७ जानेवारीला गौरी फ्रान्सला परत गेली. दररोज कार्यक्रम संपल्यानंतर कितीही वाजोत, पुण्याला फोन करून खबरबात घ्यायची आणि एक एक दिवसाचा कार्यक्रम पुढे रेटायचा असे चालले होते. ११ जानेवारीला नागपूर जिल्ह्यातला कार्यक्रम संपवून शरद बोवड्यांच्या घरी पोचायला रात्रीचे दोन वाजले. पहारेकऱ्याच्या हातीच कामिनीवहिनींनी चिड्डी ठेवली होती. 'पुण्याहून निरोप आला आहे. कोणत्याही परिस्थितीत श्रेयास टेलिफोन करावा, रात्री कितीही उशीर झाला असला तरी.' श्रेयाला लगेच फोन केला. ती म्हणाली, 'माईच्या जखमा भरून येताहेत पण तिची जगण्याची इच्छाच राहिली नाही. सगळे भाऊ बहिणी पुण्यात जमले आहे तर मीही कोणत्याही परिस्थितीत पुण्याला येऊन जावे.' फोन ठेवला. झोपायच्या खोलीत आलो. झोपणे कठीणच होते. चुकामुकीनेसुद्धा गोंधळ होऊ नये म्हणून वहिनींनी माझ्या उशीवरही दुसरी चिड्डी ठेवली होती.

नागपूर आणि पुणे दोन्हीही महाराष्ट्रातच. पण पुण्याला जाऊन यायचे म्हटले म्हणजे किमान तीन दिवसाचा तब्बल प्रवास. एवढे करून आईची भेट घेण्यासाठी फार तर दोन तासाची सवड सापडायची. तीन दिवसांचे कार्यक्रम रद्द कसे करायचे? चंद्रपूर जिल्ह्यातला १२ तारखेचा कार्यक्रम रद्द करायचे ठरले. ११ तारखेचा तेथला कार्यक्रम

अर्धवट सोडून नागपूरला परतलो. तेथे विमान पकडून मुंबईला गेलो. रात्रभर बसमध्ये बसून पहाटे चार-साडेचारला पुण्याला श्रेयाच्या घरी गेलो. तासदीडतास झोप काढून सकाळी आठ वाजता इस्पितळात गेलो.

एरवी माईला कधीही भेटायला गेलो तर ती कामात असायची. तिचे वय आता ८० च्या वर गेले होते. लहानपणापासून डोळे अधू. त्यातील एकाने तिला काहीच दिसत नसे. एका डोळ्याने थोडेफार पुसट पुसट दिसत असावे. त्या डोळ्यावर शस्त्रक्रिया करून अधिक चांगले दिसावे यासाठी प्रयत्न करावे असे आम्ही मुलांनी अनेकदा सुचवून पाहिले. पण त्या डोळ्यानेही दिसेनासे झाले तर आपण पुरे आंधळे होऊ याची माईला फार धास्ती होती. शस्त्रक्रिया करायचीच असेल तर अगदी बाद झालेल्या डोळ्यावर करा असा युक्तिवाद करत करत तिने शस्त्रक्रिया पुढे ढकलत ठेवली.

गेल्या वर्षा दोन वर्षात डॉक्टरांनीही आपले मत बदलले आणि एवढ्या मोठ्या वयात शस्त्रक्रियेचा धोका नकोच असे सांगायला सुरुवात केली. ऑपरेशन रद्द झाले, पण डोळ्यांनी जवळ जवळ काहीच दिसेनासे झाले होते.

तरीही कोणत्याना कोणत्या कामात ती गढलेली असे. वागेतील पालापाचोळा गोळा करण्यापासून ते नारळ, आंबे, पेरू गोळा करणे, त्यांची वासलात लावणे, घरामधल्या वेगवेगळ्या दुरूस्त्यांची कामे करणे किंवा करवून घेणे, वायरमन, गवंडी, सुतार, फ्लंबर यांच्या मागे लागून घराची डागडुजी चालवणे आणि याशिवाय घरातली दररोजची केरवारा, साफसफाई, धुणेभांडी, स्वयंपाक ही सगळी कामे ती स्वतःच्या स्वतः करी. कधीमधी एखादा दुसऱ्या कामाला कामवाली बाई मिळायची, पण माईच्या शिस्तीच्या रेट्यात टिकणे फार कठीण. तिच्याकडे कामाला राहिलेल्या बाया, मोलकरणी यांच्याच कथा लिहायच्या म्हटल्या तरी एक वाचनीय ग्रंथ होऊन जाईल. डोळे जवळ जवळ नसतांना अगदी शेवटपर्यंत ती आग्रहाने वर्तमानपत्राचे मथळेतरी नजरेखाली घाली. कोणत्याही मोडक्यातोडक्या भंगार

वस्तूतून विजेचे दिवे तयार करणे हा तिचा आवडता छंद होता. माझ्या चप्प्याचा नंबर दीडदोनच आहे पण तरी चप्पा घातल्या-खेरीज मला डोळ्यामसोर वर्तमानपत्रसुद्धा धरवत नाही. लहान सहान दुरूस्तीची कामे तर चप्प्याशिवाय जमतच नाहीत आणि माईला ते जमे कसे कुणास ठाऊक!

माईचा आणखी एक छंद होता तो कविता करण्याचा. तिने बऱ्याच कविता केल्या आहे. काही कुठे कुठे छापूनही आल्या आहेत. आपल्या कवितांचे, लहानसे का होईना, एकतरी पुस्तक छापून प्रकाशित करावे असा लकडा तिने म्हात्र्यांच्या मागे लावला होता. अगदी इस्पितळात असतांनासुद्धा तिने याची आठवण करून दिली होती.

प्रत्येक काम करण्याची तिची एक स्वतःची पद्धत असे आणि ती पद्धत सर्वात चांगली, एवढेच नव्हे तर शास्त्रशुद्ध आणि त्यापलीकडे जाऊन ती समाजाच्या आणि विश्वाच्या कल्याणाची आहे याबद्दल खात्री असे. आणि लोकांना हे सत्य पटवून देण्याच्या तिचा मोठा आग्रह असे. तिचे खाणे एकूण कमीच. दिवसातून एकदा कुकर लावून डाळ, भात, भाजी उकडून घ्यायची. पण उकडण्याच्या कामाकरिता साधा वाफेचाच कुकर पाहिजे, प्रेशर कुकर घरात असून ती वापरायची नाही. कुकरचे भांडे पितळेचेच पाहिजे आणि यासंबंधी तिचा मोठा आग्रह असे. आम्ही कोणीही कधी घरी गेलो तर तिचे स्वागताचे वाक्य 'बरे, झाले, तू आज आलास. मी अमुक अमुक पदार्थ केला आहे आणि मला तुझी आठवणच येत होती.' तिच्या पदार्थात ती जवळ जवळ कोणतेच मसाले घालायची नाही. थोडेफार खोबरे, जिऱ्याचा एखादा दाणा. पण तिच्या पदार्थाला चव मोठी चांगली असे. म. गांधींनी शरीर राबवण्याकरिता एक मोठी कर्मठ दिनचर्या ठरवली होती. क्षणाक्षणाचा वापर होण्याबद्दल महात्माजींचा मोठा आग्रह असे. पण त्याकरिता त्यांना सूतकताईसारखे, फावल्या वेळाची भरपाई करण्याचे, काम घ्यावे लागे. अशा हुकमी कामाची माईला कधी गरज वाटली नाही. दररोजची कामे

आणि नित्य नवी कामे यात ती मोकळी अशी कधी दिसली नाही. चालू असलेल्या कामात जो येईल त्याला जुंपण्याची तिची धडपड असे. माझ्या बरोबर बबन आणि म्हात्रे यांचीसुद्धा कोणत्या ना कोणत्या कामात जुंपणूक व्हायची.

बारा फेब्रुवारीला इस्पितळात माईच्या खोलीत सकाळी साडेआठला गेलो तेव्हा स्वस्थपणे पडलेली अशी तिला मी पहिल्यांदा पाहिली. माझं मलाच मोठं आश्चर्य वाटले. हे इस्पितळ, इस्पितळातील खोली, टांगत्या बाटल्या, परिचारिकांच्या येरझारा हे सगळे खोटे; कोणत्याही क्षणी माई उठेल आणि कामाला लागेल असे सारखे वाटत राहिले.

खोलीत, खोलीच्या बाहेर सगळेच भाऊ, बहिणी, मेव्हणे, वहिन्या जमा झालेल्या होत्या. दोन तीन दिवस माई माझी सारखी आठवण काढायची म्हणून मला आल्या आल्या खाटेपाशी नेण्यात आले. "शरद आलाय ग" असे मोठ्या बहिणीने सांगितले. मात्र मी जवळ गेलो आणि जणू प्रकृतीला काही झालेलेच नाही अशा आवाजात माई मला सांगू लागली,

'तू आलास बरे झाले. हे वाकीचे कुणी माझे ऐकत नाहीत. तू डॉक्टरांना समजावून सांग. आता हे उपचार बंद करा. आणि मला एखादे इंजेक्शन किंवा गोळी देऊन शांतपणे मरू द्या. या वाचवण्याच्या प्रयत्नाला काही अर्थ नाही.'

ह्याच तऱ्हेचे बोलणे तिने यापूर्वीही सगळ्यांशी केलेलेच होते. तरीसुद्धा प्रत्येक वेळी हा सूर ऐकला म्हणजे सगळेजण गंभीर होत. वातारणातला ताण काढून टाकण्याकरिता मी हसण्याचा आव आणून माईला म्हटले, 'असे कसे चालेल ज्योतिषाने तुझ्या आधी मी मरणार आहे असे सांगितलेय तेव्हा तुला मरू देऊन मला कसे परवडेल?' तरी तिचा हट्ट चालूच राहिला. आपला शेवट कसा व्हावा याबद्दल तिच्या काही स्पष्ट कल्पना होत्या. माझे वडील तेवीस वर्षापूर्वी वारले त्यावेळी मी स्वित्झर्लंडहून समाचारासाठी आलो होतो. माईचे वय त्यावेळी आज माझे जेवढे वय आहे त्याच्या आसपास असणार. मुले, मुली सगळ्या

मोठ्या झालेल्या. आयुष्याचा जोडीदार निघून गेलेला. स्वित्झर्लंडला परत गेल्यानंतर मी माईला एक पत्र लिहिले होते. मी तिला असे लिहिण्याची गरज होती असे काही नाही. मी न लिहिताही तिचा निर्णय असाच झाला असता. “काका गेले म्हणजे आता उरलेले आयुष्य कसेवसे काढून संपवायचे आहे असा विचारही मनात आणू नकोस. आपल्या प्रतिभेला आणि कर्तबगारीला आजपर्यंत परिस्थितीने वाव दिला नाही. आज परिस्थिती अनुकूल झाली तर जोडीदार निघून गेला अशातही जिद्दीने उभे राहून आयुष्याला एक नवा अर्थ दिला पाहिजे.” असे काहीतरी मी माझ्या त्या वेळच्या बुद्धीप्रमाणे आणि थाडे आगाऊपणे लिहिले असावे. त्या पत्राचा माई वारंवार उल्लेख करी. तिच्या आयुष्याची घडी तर तिने बसवलीच. पण एकट्याने एवढी वीसपंचवीस वर्षे राहण्याची वेळ येईल अशी तिची अपेक्षा नव्हती. कधीमधी सर्दीपडशाची, पोटाची किरकोळ दुखणी उद्भवत पण ती डॉक्टरकडे क्वचित जाई. सगळी कामे करण्याचे तिचे असे जसे शास्त्र होते तसेच तिचे असे स्वतःचे वैद्यकशास्त्र होते. लिंबाचे सरबत किंवा जास्तीत जास्त म्हणजे आल्याचे पाचक किंवा आयुर्वेदातील एखादे चूर्ण किंवा अतीच झाले तर होमिओपॅथीतही काही गोळ्या यावर तिचे सारे औषधांचे काम भागे. व्हिक्सची एखादी बाटली किंवा स्नायूदुखीवरचे एखादे मलम, अंग किंवा पोट शकण्याकरिता एखादा तवा आणि कापडाचा बोळा एवढ्यावर ती सगळे भागवून नेई. पण किरकोळ तक्रारी सोडल्यास तिची अलीकडे उलटी तक्रार चालू झाली होती. ती तक्रार करायची, ‘माझी तब्येत आता सुधारतच चाललीये.’ कधी म्हणायची, ‘मला घेऊन जायचे देव विसरून गेला असे दिसते.’ पण आपलं मरण चट्कन यावं, त्यात वेदना नसाव्यात आणि इस्पितळात रहाणे मुळीच नसावे एवढी तिची फार फार इच्छा होती. लहानपणापासून सर्व प्रतिकूल परिस्थितींवर झगडून झगडून मात करण्याच्या माईची या बाबतीत मात्र मोठी निराशा झाली. सगळ्या दुखण्यात वेदनामय म्हणजे भाजणे. भाजून इस्पितळात राहायला लागणे हा म्हणजे

तिच्यावर दुर्दैवाने काढलेला रागच होता. ‘झेसींग म्हणजे अगदी नरकयातना रे बाबा’ असे म्हणायची. यापूर्वीही एकदोन वेळा माझ्याशी स्वेच्छामरणाविषयी बोलली होती. आज प्रत्यक्ष प्रसंग पुढे येऊन ठाकल्यावर तिचा स्वेच्छा मरणाचा आग्रह चालला होता. तिचा आग्रह तर्कशुद्ध होता पण तो मानण्याचे सामर्थ्य कुणातच नव्हते.

‘शरद, तू माझी मोठी निराशा केलीस मला फार आशा होती की तू तरी सगळ्यांना समजावून सांगशील आणि मला यातून सोडवशील.’ माईचं चाललं होतं. मीही ओढून ताणून युक्तिवाद करत होतो, ‘अशा परिस्थितीत मरण मागणे हा पळपुटेपणा आहे. तू बरी हो, घरी चल मग मरायचे आहे असे सांगितले तर त्याचा विचार करता येईल. तू आता मरायचे म्हणतेस तो तुझा खरा निर्णय कशावरून? जगण्याची तुझी खरंच इच्छा नसती तर भाजण्याच्या वेळी तू आपणहून अंगावर पाणी कशाला ओतून घेतले असतेस?’ हे असले युक्तिवाद इस्पितळात खाटेवर पडलेल्या आईशी करणे यातली विक्षिप्तता आणि क्रूरता मला क्षणाक्षणाला जाणवत होती. पण माईला इतक्या स्पष्ट बोलण्याखेरीज चाललेच नसते. तीनचार तास थांबून मी टॅक्सीने मुंबईला जायला निघालो. संध्याकाळी तेथून विमान पकडून वर्धाला पोचायचे होते. १३ तारखेला वर्धा जिल्यातला लक्ष्मीमुक्तीचा कार्यक्रम पार पाडायचा होता.

तीन तारखेला झालेल्या अपघाताची बातमी कळल्यापासून आणि विशेषतः, नागपूरला श्रेयाचा निरोप मिळाल्यापासून मनावर मोठे दडपण होते. ऐंशीच्यावर वय गेले. त्यात हा असला अपघात. यातून माई उठते का नाही याबद्दल शंकाच वाटत होती. इस्पितळात आज तिचा खणखणीत आवाज ऐकला आणि बराच धीर आला. डॉक्टरांनी मात्र परिस्थिती अगदी स्पष्ट केली. ‘वीस टक्के भाजणे म्हणजे काही फार गंभीर नाही पण ऐंशीच्या वर्षी वीस टक्के भाजणे ऐंशी अधिक वीस, शंभर टक्के भाजणे आहे. माईना मधुमेह वगैरे नाही त्यामुळे जखम भरून येईल पण दुसऱ्या काही अडचणी

त्यातून उद्भवण्याची शक्यता आहे.’ थोडक्यात, एकूण प्रकरण वाटते तितके सोपे नाही. पण शेवट येणार असला तरी तो अगदीच काही आज उद्या, इतक्यात नाही एवढातरी मनाला धीर आला.

वर्धाला गेल्यापासून पुन्हा लक्ष्मीमुक्तीच्या कार्यक्रमाचा आणि निवडणुकीच्या प्रचाराचा धबडगा चालू झाला व २३ फेब्रुवारीला रात्री नांदेड जिल्ह्यात किनवट तालुक्यात या कार्यक्रमाची सांगता झाली. जवळ जवळ सतत ५० दिवस एकसारखा दौऱ्याचा, भाषणांचा कार्यक्रम चालूच होता. सर्वसाधारणपणे रात्री दीड-दोनपर्यंत झोपणे नाही. आणि सकाळची पहिली सभा नऊदहापेक्षा उशिरा नाही. दोन सभांच्यामध्ये प्रवासात मिळेल तेवढाच विरंगुळा आणि आराम. बसल्या जागी बोटसुद्धा हलवावेसे वाटू नये इतका मी थकले होतो. पण १२ तारखेला इस्पितळातून निघतांना माईला आश्वासन दिले होते की मी २५ तारखेस येईन. भावाबहिणींनाही सांगितले होते, ‘तोपर्यंत तुम्ही सांभाळा, मग मी बघतो.’ दौऱ्याचा धबडगा संपवून आता इस्पितळात बसणे शक्य होणार होते. १२ तारखेला निघतांना डॉक्टर म्हणाले होते, ‘तुम्ही परत या, माईच्या शेजारचीच खोली तुम्हाला देवून तुम्हाला अॅडमिट करून घेतो.’ पण पुण्याला ताबडतोब परतणेही शक्य नव्हते. लासलगांवला कांद्याचे आंदोलन उभे राहू पहात होते. भास्करराव बोरावके लासलगांवच्या कांदेबाजारात अनिश्चित कालीन उपोषणास बसले होते. पुण्याला एकदाचा गेलो म्हणजे तेथून सुटका केव्हा होईल याची काहीच शाश्वती नाही. त्यामुळे नांदेडहून अगदी मध्यरात्री निघून दुसरे दिवशी सकाळी लासलगांवला भाऊंच्या भेटीला गेलो. तिथे सगळा गोंधळच होता. थोडीफार शिस्त लावून तेथून निघून आंबेठाणला आलो. एक रात्र विश्रांती घेऊन दुसरे दिवशी इस्पितळात हजर झालो.

एकूण बातमी चांगली होती. जखमा खूप चांगल्या भरून येत होत्या. एक दोन-चार ठिकाणीच जखमा अजून ओल्या आहेत. इ..... माईनी खाणेपिणे बंद केल्यामुळे

अशक्तता खूप आली होती. पण आदले दिवशी रक्त दिल्यामुळे बरीच टवटवी आली होती.

माईजवळ पुन्हा बसलो. तिने पुन्हा इच्छामरणाचा आग्रह धरला पण यावेळी बोलण्यात तेवढा जोरही नव्हता. माझ्या आणि श्रेयाच्या हाताने तिने थोडेफार खाणेही घेतले. हळूहळू पावलांनी का होईना, सुधारणा होते आहे असे एकूण चित्र दिसले. आता सर्वात जास्त गरज धीराची आणि सोशिकतेची होती. माझी एकूण अवस्था पाहता सर्वांनी मी दोनतीन दिवसतरी पूर्ण विश्रांती घ्यावी असा आग्रह धरला. मी आंबेठाणला परत आलो तो तापाची कणकण घेऊनच.

२९ फेब्रुवारी रोजी सकाळी पुन्हा एकदा इस्पितळात गेलो. मीनावहिनी, सिंधुताई खूपच आनंदात दिसल्या. 'पुन्हा एकदा रक्त दिल्याने माई आणखी टवटवीत झाल्या आहेत.' असे त्यांचे म्हणणे. मला आज माईच्या चेहऱ्यावर अगदीच वेगळा भाव दिसला. तिच्या चेहऱ्यावरचा नेहमीचा करारीपणा आणि जगाशी झुंजत चालल्याची भावना आज अजिबात दिसत नव्हती. त्याऐवजी, एखादे अगदी लहान मूल निरागसपणे झोपलेले असावे असा भाव तिच्या चेहऱ्यावर होता. जनविपरीत दिसेल हा धोका पत्करूनही मी तीनतीनदा म्हटले की आज माईची एकूण परिस्थिती काही वेगळीच दिसते.

संध्याकाळी अंदाजपत्रक जाहीर व्हायचे होते. डॉ. मनमोहनसिंग यांचे भाषण दूरदर्शनवर ऐकायचे, पहायचे होते. त्यावर टीकाटिप्पणी करायची होती. हे सगळे होईपर्यंत रात्रीचे ११ वाजले. रात्री ११।१ वाजता चाकणला जाऊन जुन्नर मुंबई एस्. टी. गाडी पकडली. बॉम्बे सेंट्रलला जाऊन ४.५० ची गुजराथ एक्सप्रेस पकडून विलीमोरा येथे एका महत्त्वाच्या कार्यक्रमाला जायचे होते. दुपारी राम जेटमलानींची तार आली होती. ३ तारखेला सुप्रिम कोर्टात कर्जमुक्तीच्या प्रकरणाची सुनावणी व्हायचे ठरले होते. विलीमोराहून तसेच पुढे आगगाडीने दिल्लीला जावे असा विचार होता.

एस्. टी. गाडी कधी नव्हे ते अगदी वेळेवर म्हणजे पहाटे साडेतीनलाच मुंबई सेंट्रलला पोचली. तिकीट खिडकीपाशी खाजगीत तिकीट विकणारे अनेक टोळभैरव फिरत होते. तत्त्व म्हणून त्यांच्याकडून तिकीट घेतले नाही. आणि नंतर खिडकी उघडली तेव्हा तिकीट मिळू शकत नाही असे समजले. स्टेशनमास्तरांपर्यंत जाऊन तक्रार केली. त्यांनीही काही दाद दिली नाही. मग सत्याग्रह म्हणून विनातिकीटचा आगगाडीत जाऊन बसलो. त्याच गाडीतून विपीनभाई देसाई आणि गुणवंतभाई चालले होते. त्यांनी तिकिट तपासनिसाशी काहीतरी जमवले असावे. मला काही त्रास झाला नाही.

अंमलसाडच्या कोट्यावधी रुपयांचा व्यवहार असणाऱ्या विविध सेवा सहकारी सोसायटीच्या सुवर्ण महोत्सवाचा कार्यक्रम पार पडला. केंद्रीय मंत्री, राज्यमंत्री हजर होते महाराष्ट्रातून माझ्याखेरीज मणीभाई देसाई यांनाही बोलवले होते. कार्यक्रम साडेतीनच्या सुमारास आटोपला. आता मला बडोद्यास पोचून राजधानीने दिल्लीची वाट धरायची होती. मोटारगाडी मला बडोद्यापर्यंत सोडायला येणार होती. सूरतला पोचल्यावर माझ्याच मनात विचार आला, 'इथून बडोद्यापर्यंत एकशे पंचवीस किमी. गाडीने जायचे आणि ती गाडी रिकामी परत यायची त्यापेक्षा सूतरहून आगगाडीने बडोद्याला गेले तर बाकीच्या सगळ्या सहकाऱ्यांचा कितीतरी त्रास वाचेल.' कर्णावती एक्सप्रेसमध्येही गर्दी होती. सकाळीच रेल्वे व्यवस्थेशी भांडण केले होते, आता पुन्हा झंझट नको म्हणून मी निमूट दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यात दोन तास उभे राहून प्रवास केला. बडोद्याला पोहोचेपर्यंत पायाचे पार तुकडे पडले. राजधानी यायला अजून दोन तास अवकाश होता. फलाटावरूनच दिल्लीला फोन केला, मी येत असल्याचे कळवले आणि टेलिफोनच्या खोक्यातून बाहेर पडलो.

तेवढ्यात विपीनभाईचे बडोद्याचे एक मित्र समोर आले. त्यांनी एका वाक्यात निरोप दिला. 'माईची तब्येत गंभीर आहे. रक्ताच्या उलट्या होताहेत.' तेथूनच पुन्हा पुण्यात इस्पितळाशी संपर्क साधला. मोठी बहीण

जबलपुरला परत जाता जाता मुंबईहून पुण्याला परत आली होती. मीही यावे असे सगळ्यांचे मत दिसले. परत तर जायला पाहिजे, पण जायचे कसे? बडोद्याहून रात्री एक खाजगी बस पुण्याला जायला निघते. चौदा तासांत पोचते. दररोज दोन गाड्या निघतात पण आज एकच निघणार होती, कारण दुसऱ्या गाडीला आदल्या दिवशी अपघात झाला होता. त्यामुळे गाडीत जागा मिळणे अशक्य होते. बसमालकांवर सामदाम प्रयोग करून झाले. गुजरातेतील सहकाऱ्याने मी 'शेतकऱ्यांचा फार मोठा नेता आहे' वगैरे 'भलावण' केली. पण बस कंपनीला त्याचे काहीच कौतुक दिसले नाही. भल्या पहाटे टोळभैरवांकडून तिकीट घ्यायला मोठ्या ताठर मानेने नकार दिला होता, आता अशा एका टोळभैरवाला शोधून काढावे लागले. वरकड पैसे घेऊन सीटांच्या मधल्या जागेवर बसू देण्याचे त्याने मोठ्या औदार्याने कबूल केले. एकूण चौदा तासाचा, घाटांनी भरलेला प्रवास, नजीकच्या भविष्यकाळात तरी त्याची आठवण विसरायला होणे नाही.

पुण्याला परत फिरण्याचा निरोप मला बडोद्याला मिळाला तो जवळ जवळ दहा तासांच्या पाठलागानंतर. मी चाकणहून निघाल्यानंतर दोन एक तासांनी माईची प्रकृति खालावल्याची आणि रक्ताच्या उलट्या सुरू झाल्याची बातमी आम्बेठाणला पोचली. तोपर्यंत मी मुंबईची निम्मी वाट चालून गेले होते. नितीन प्रधान यांच्यामार्फत दादर प्लॅटफॉर्मवर निरोप घ्यायला कुणी माणूस गेला होता पण त्याला मी दिसले नाही. सूरतला विपीनभाई देसाईच्या घरी निरोप ठेवला होता पण कर्णावती पकडून बडोद्याला जायच्या बदलामुळे सूरतलाही हा निरोप मिळाला नाही. शेवटी विपीनभाईंनी बडोद्यातल्या त्यांच्याच मित्राला फोन करून निरोप पोचवला. अगदी सूरतला जरी निरोप असता तर निदान तीनशे कि.मी. ची कष्टयात्रा कमी झाली असती. पुण्याला पोचायला साडेदहा वाजले. आंधोळबिंधोळ करून तातडीने इस्पितळात पोचलो. आता वातावरण अगदीच वेगळे होते. माईला वरून सलाईन लावले होते, नाकामध्ये अन्न देण्याकरितां नळी खुपसली

होती. मी आल्यावर काहीतरी बोलण्याचा तिने प्रयत्न केला, पण नाकातील नळीमुळे तिची वाक्यं सराईतांच्यासुद्धा ध्यानात येत नव्हती. नाकात नळी खुपसलेली असल्यामुळे बोलणे आणखीच अस्पष्ट झाले होते. संध्याकाळच्या सुमारास डॉक्टरांनी निरोप पाठवला की पुन्हा एकदा रक्त देणे आवश्यक आहे. पुर्वी ज्यांची नोंदणी केली होती ते रक्तदाते, दिवस महाशिवरात्रीचा असल्यामुळे पुण्यात भेटेनात. मग श्रेयाची एक मैत्रीण आणि शेजारच्या खोलीतल्या रूग्णांचे चिरंजीव अशा दोघांना घेऊन प्रयोगशाळेत गेले. रक्त तपासणीकरिता दिले. रक्त जुळले तर पुन्हा वेळाचा अपव्यय नको म्हणून दोघांचेही रक्त काढून ठेवले. कोणत्याही परिस्थितीत ब्लड बँकेतले रक्त घ्यायचे नाही असे डॉक्टरांनी सांगितल्यामुळे तपासण्या होईपर्यंत आणखी चार तास तरी जाणे भाग होते. रात्री एक वाजता प्रयोगशाळेत फोन केला. त्यांनी रक्त जुळत असल्याची शुभवार्ता सांगितली. इस्पितळात रात्री दोन वाजता रक्त देण्याची व्यवस्था केली. दीड वाजता प्रयोगशाळेत जाऊन रक्त घेऊन आले दोन वाजता डॉक्टरांनी रक्त देण्यासाठी शीर शोधायला सुरुवात केली. माई आता इतकी अशक्त झाली होती की अक्षरशः झडनावारी ठिकाणी सुया खूपसूनसुद्धा हवी तशी शीर सापडेना. शेवटी डॉक्टर कंटाळले आणि त्यांनी सगळाच कार्यक्रम दुसऱ्या दिवसावर ढकलला.

तीनच्या सुमारास दुसरी एक डॉक्टराणी मुलगी आली. एवढ्या अर्ध्या रात्री सुद्धा तिच्या चेहऱ्यावर आणि वागण्यात इतका काही उत्साह होता की आम्हालाही बरे वाटले. ती श्रेयाची वर्गमैत्रीण होती हे तिने स्वतःच अवाजून सांगितले आणि तिने, खरोखरच नातीने आजीची सेवा करावी अशी सुरुवात केली. कोपराजवळ शीर सापडेना; दंडाच्या वर खांद्यापाशी शीर शोधून काढली; रक्त चालू केले; त्याबरोबर घायची वेगवेगळी औषधेही ठीबकाबरोबरच देऊन टाकली. माईला श्वास घ्यायला त्रास होत होता म्हणून पलंगाची डोक्याकडची बाजू थोडी आणखीन वर केली. माईचा श्वास संध झाल्यासारखे वाटले.

चारसाडेचार वाजले होते. नमाताई आणि सिंधूताई दोन तीन दिवस सतत जागत होत्या, त्यांना मी बळेच आग्रहाने थोडे आडवे व्हायला सांगितले. गेले दोनतीन दिवस माईच्या श्वासाबरोबर सतत कण्हणे चालूच होते. आतासुद्धा श्वास जास्त संथपणे चालला होता पण तिचे कण्हणे हळूहळू वाढत जाई तसतसे मी तिचा हात थोपटे किंवा कपाळावरून हात फिरवे. थोडेफार बोले. मग तिचे कण्हणे बंद पडायचे आणि पाचदहा सेकंदातच हलक्या आवाजात कण्हणे सुरू व्हायचे.

सगळ्या इस्पितळात निरव शांतता होती. फक्त माईच्या चढत्या कण्हण्यामुळे गाडी कपटाने घाट चढत असावी असा आवाज येत होता. पहाटेच्यावेळी गाडी चालवणाऱ्यांना क्षणभर गुंगी येते तशी क्षणभर का होईना मला आली असावी आणि एकदम लक्षात आले की माईच्या श्वासाचा आवाज यायचा थांबला आहे.

मग यथाकाळ यथोचित यथाविधी जे काही पार पडायचे ते पार पडले. सगळ्या लोकांना फोन गेले. दिल्लीचे थोरले बंधु अमेरिकेतील धाकटे भाऊ, फ्रान्समधील गौरी. दिल्लीचे वडील बंधू लगेच निघाले पण पुण्याला पोचायला त्यांना निदान ४ वाजणार होते. त्यामुळे अंत्यविधी वैकुंठात चार वाजल्यानंतर करायचे ठरले. इस्पितळातून शव माईच्या लाडक्या घरी परत आणले. रुग्णवाहिकेत मागच्या बाजूला शवाबरोबर मी एकटाच बसलो होतो. यापूर्वी दोन तीन वेळा शवाबरोबर प्रवास करण्याच्या प्रसंग आला होता.

त्या प्रत्येक वेळी मनावर कांहीएक विचित्र दडपण होते. शवाच्या सानिध्यात काही एक अमंगलता आहे आणि हा प्रसंग जितक्या लवकर आटपेल तितके बरे असे वाटत असे. यावेळी मात्र असे नव्हते. शैशवात आणि बालपणी ज्या आईने मला लहानाचे मोठे केले ती चाळिशीच्या आतील आई आणि माझ्या समोरचे ८२ वर्षाच्या वृद्धेचे शव यात थोडासुद्धा काही सारखेपणा नसणार पण दूरभाव कणमात्र वाटत नव्हता. गाडीमध्ये, नंतर घरी पोचल्यावर, शेवटच्या

तयारीच्या वेळी – किती वेळा शवाला स्पर्श करावा लागला तरी एकदाही काही दूरभाव जाणवला नाही. हे काय गूढ आहे हे माझ्या अजून तरी लक्षात आलेले नाही.

दिल्लीचे बंधू आले. वैकुंठ यात्रा सुरू झाली. माझ्यापुरते पुत्रकर्तव्य इथे संपले. आता वैकुंठातील विधी, सारे सव्यापसव्य आणि त्यानंतरचे धार्मिक कार्यक्रम यांचा माझा काही संबंध नव्हता. ती जबाबदारी मोठ्या मुलाची. पुण्याचे प्रख्यात मोघे गुरुजी विधी सांगत होते, वडील बंधु बाळासाहेब विधी पार पाडत होते. माईच्या शवाजवळ उभे असतांना मला एका गोष्टीची खाडकन जाणीव झाली. जन्मापासूनच्या माझ्या आयुष्यातली पहिली आठवण जिच्याशी संबंधित आहे त्या व्यक्तीच्या संबंधाचा हा शेवटचा प्रसंग.

माझ्या आयुष्यातली मला स्वतःला आठवणारी पहिली घटना. त्यावेळी आम्ही सातान्याला राहत होतो; म्हणजे मी तीन वर्षांचा असावा; फार तर साडेतीन वर्षांचा. शनिवार पेटेतल्या दत्तमंदिरासमोरच्या गुजराच्या घरातल्या पहिल्या मजल्यावर आम्ही भाडेकरू म्हणून राहत होतो. सरळ अरुंद जिना चढून वर गेले म्हणजे उजव्या हाताला एक खोली. त्यात स्वयंपाकघर, जेवणघर, माजघर सगळे एकत्र असावे. डाव्या हाताला दुसरी जरा मोठी बैठकीची खोली. त्याच्या बाहेरच्या, रस्त्याच्या बाजूला एक छोटीशी गॅलरी.

आठवणीचा प्रसंग तसा किरकोळ आहे. स्वयंपाक घरातून निघून जिच्याच्या शेवटच्या टप्प्यावर येऊन तेथून मी बैठकीच्या खोलीत आलो आणि गॅलरीकडे जाण्याचा विचार होता. खोलीच्या मध्यभागी एक लहान गोल टेबल असावे. माझ्या त्यावेळच्या उंचीच्या मानाने हे टेबल भले उंच वाटत होते. टेबलाला उजवीकडून वळसा घालून मी छोट्या पावलांनी गॅलरीच्या दिशेने जाणार इतक्यात मला जाणीव झाली की माझी आईही जिना ओलांडून बैठकीत आली आहे आणि मधल्या टेबलाला डाव्या बाजूने वळसा घालत आहे. टेबलाच्या दोन बाजूंनी आम्ही दोघे पुढे सरकत होतो. मी छोट्या पावलांने

आणि आई खूपच जास्त जलद. माझ्या मनांत विचार आला तो हा की आपण व आई टेबलाच्या पलीकडे एकाच वेळी पोचणार आणि समोरासमोर भेटणार. त्याबरोबर अशीही खात्री वाटली की असे समोरासमोर भेटल्यानंतर आई आपल्याशी नक्की काहीतरी बोलेले. हा अंदाज मनात बांधल्यानंतर प्रत्यक्षात टेबल ओलांडून आम्हाला समोरासमोर यायला फार तर दोन तीन सेकंद लागले असतील; पण तो अवधी मला खूप लांब वाटला. अखेरीस एकदाचे ते टेबल संपले. शेवटी एकदाचे, मी आणि आई समोरासमोर आलो आणि काय आश्चर्य. आणि केवढा आनंद. आई खरोखरच माझ्याशी बोलली. काहीतरी बोलली. काय बोलली ते आठवत नाही पण काहीतरी बोलली.

नाळ कापून मोकळा झाल्यानंतर तीनेक वर्षाच्या साठवलेल्या अनुभवाने मी एका वेळी तीन गोष्टींचा आडाखा मांडला. वेळ जमणार, आम्ही समोरासमोर येणार, आणि आई बोलणार. आणि हे तीनही आडाखे बरोबर ठरले याचा मला विलक्षण आनंद झाला होता. माझी ही पहिली आठवण. त्या आठवणीच्या भागीदाराशी दुवा जोडणारा शेवटचा प्रसंग माझ्यासमोर घडत होता.

थोड्या वेळात वैकुंठातील विजेरी भट्टीचे दार उघडले आणि एका अध्यायाचा शेवट झाला.

सीताशेती : पत्रव्यवहार

ढीगांची उंची किती असावी? रोज भिजवायला हवेत का?

पत्र पहिले

स. न. वि. वि.

मी बाह्यसामुग्रीवर अवलंबून नसलेली शेती प्रयोग करण्याचे ठरविले असून घराच्या जवळ असलेली २ गुंठे जमीन निवडली आहे.

वाळलेला कचरा गोळा करून ढीग घालण्याचे व त्यावर दररोज पाणी मारण्याचे काम सुरू आहे.

सोबत एक आंतरदेशीय पत्र पाठविण्यात येत असून खालील मुद्द्यांचा खुलासा करावा ही विनंती.

(१) ढीग २मी. × २मी. × ४०से.मी. घालण्यात येत आहे. उंची किती असावी?

(२) त्यावर पाणी दररोज शिंपडावे काय? आपल्याकडून लवकरच पत्रात्तरोची अपेक्षा.

आपला

१०-२-९२

विरप्पा तोळनवर

पत्र दुसरे

माझे दि. १०.२.९२ चे पहिले पत्र आपणास मिळालेच असेल.

श्री. दाभोळकरांनी वर्णन केलेल्या 'नर्सरी माती' मध्ये राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळा, पुणे - ८ यांनी संशोधन केलेल्या 'जलशक्ती' पेक्षा कितीतरी पटीने इतर अनेक गुणधर्म आहेत.

परंतु, मला आता खुलासा करा की, 'नर्सरी माती' आणि 'जलशक्ती' मध्ये पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता जवळजवळ सारखीच आहे काय? उत्तरासाठी बरोबर आंतरदेशीय पत्र जोडले आहे.

आपला,

१७-२-९२

विरप्पा तोळनवर

गोरक्षण, सोमनाथपूर

उदगीर - ४१३५१७

प्रिय मित्र

श्री. विरप्पा तोळनवर,

स.न.वि.वि.

सीताशेतीविषयी आपली १० व १७ फेब्रुवारीची अशी दोन्ही पत्रे पोहोचली. (सोबत आंतरदेशीय पाठविण्याची आवश्यकता नव्हती). आपण स्वतः या प्रयोगाला सुरुवात केली आहे हे वाचून आनंद झाला. सर्वप्रथम नम्रपणे नमूद करू इच्छितो की 'सीताशेती' या नावाने कृषि अर्थ प्रबोधिनीने काही सुनिश्चित कार्यक्रम तयार केलेला नाही. परंतु, बाह्यसामुग्रीवर अवलंबून नसलेली, विशेषतः, कृत्रिम खते व औषधे यांपासून मुक्त शेतीकडे शेतकऱ्यांनी वळावे या उद्देशाने 'शेतकरी संघटक' मधून हे सदर सुरू केले आहे. त्यातील मजकूर म्हणजे 'ब्रह्मवाक्य' नाही. आपल्यासारखे भाऊबहिणी या सदरातील मजकुरावरून प्रेरणा घेऊन आपापल्या परिस्थितीत वेगवेगळे प्रयोग करून कृत्रिम साधनांपासून मुक्त शेतीचे मार्ग शोधून काढतील ही अपेक्षा आहे. सीताशेती चे हे प्रयोग म्हणजे शेतीक्षेत्राच्या खऱ्या प्रयोगशाळा होत आणि हा उपक्रम स्वीकारलात याबद्दल धन्यवाद व अभिनंदनही.

आता आपल्या प्रश्नांबाबत -

१. ढिगांचा आकार : २ मी २मी. ४० सें. मी. हा आपण ठेवलेला आकार योग्य आहे. तरीही एकदोन ढीग उंचीने १० सें.मी. कमी व एकदोन १० सें.मी. ने जास्त ठेवून ढीग पूर्ण कुजण्यास लागणाऱ्या वेळाची तुलना करावी. एखादा ढीग दर चार दिवसांनी वरखाली करूनही पाहावे.

२. पाणी : ढिगावर पाणी मारले म्हणजे काही वेळाने वरचा थर बाष्पीभवनामुळे कोरडा होणे साहजिकच आहे. परंतु, ढिगाचा आतला भाग तुमच्या भागातील वातावरणानुसार कमी अधिक काळ ओला राहील. ओल साधारणपणे १० सें.मी. च्या खोल गेल्यास पाणी शिंपडावे. रोज शिंपडण्याची गरज नाही. जसा जसा कचरा कुजू लागेल तसे तसे पाण्याचे प्रमाणही कमी

लागेल. कारण कुजलेला कचरा रात्रीच्या वेळी हवेतील बाष्प शोषून घेतो आणि ते बाष्प न कुजलेल्या कचऱ्यास कुजवण्यास मदत करते.

पाणी शिंपडण्याच्या बाबतीतही आपण वेगवेगळे प्रयोग करून पाहावे.

३. नर्सरी माती व जलशक्ती : राष्ट्रीय रासायनिक प्रयोगशाळेने बनविलेले 'जलशक्ती' हे केवळ पाणी धरून ठेवणारे रसायन आहे. त्याच्या पाणी धरून ठेवण्याच्या क्षमतेमुळे, कदाचित्, ते कचरा कुजविण्याच्या उपयोगी पडू शकेल. पण नर्सरी माती मधील 'कुजलेला कचरा' व 'जलशक्ती' यांची तुलना होऊच शकणार नाही. कारण कुजलेल्या कचऱ्यात अणुजीवांच्या साखळीने तयार झालेले लिग्नोप्रोटीन - झाडांचे अन्न असते, ते जलशक्तीमध्ये नसते. (जलशक्तीबद्दल NCL कडे अधिक चौकशी केली पाहिजे. कारण, जलशक्तीचे कण त्यांच्या धारणाशक्ती इतके पाणी मिळेपर्यंत पाणी शोषितच राहातात. त्याच्या या गुणधर्मांमुळे झाडाची मुळे आणि जलशक्ती यांच्यात पाण्यासाठी भांडण होण्याची शक्यता जास्त आहे असे माझे व्यक्तिगत मत आहे.)

आपल्या दुसऱ्या पत्रात आपण आपली मुलगी चि. सुलभा ही हे प्रयोग करित असल्याचे लिहिले आहे. हे वाचून आनंद झाला.

आपल्याला शेतीचे प्रयोग तर करावयाचे आहेतच पण त्याचे अर्थकारणही शेतीउत्पादनांच्या किंमतीशी जोडावयाचे आहे. म्हणून या प्रयोगाचा हिशोब ठेवण्याचा आग्रह आहे. आपण इतके करता म्हणजे हिशोबही जरूर ठेवत असाल हा विश्वास आहे.

आपल्या प्रयोगातून निश्चितपणे उपयुक्त असे निष्कर्ष निघत ही शुभेच्छा.

आपली प्रयोगकरी मुलगी तसेच इतर सर्वांना नमस्कार.

आपला स्नेहांकित,
प्रतिनिधी,
कृ. अ. प्र.

संभ्रम दूर व्हावेत

सप्रेम नमस्कार,

पत्राचे प्रयोजन असे की, ता. ६ जानेवारीच्या 'शेतकरी संघटका'त सिताशेती : प्रयोगसूत्रात कोणाकडून अद्यपी प्रयोग सुरू केल्याचा प्रतिसाद न मिळाल्याचे छापले आहे. माझ्या मते खालील कारणांचा खुलासा जर केला गेला तर बराच प्रतिसाद मिळेल. कारण प्रयोग सूत्रातील जडभाषा संभ्रमात टाकतेसे दिसते.

(१) ६ डिसें. सीताशेती पैकी 'ग' - १००० किलो वजनाच्या कचरा एकदम कुजवायला टाकायचा की टप्याटप्याने? हे स्पष्टपणे कुठेच नमूद नाही. "ग" वरून तसा अंदाज बांधला तरी सुद्धा संभ्रम कायमच राहतो कारण ६ महिन्यांचे १२ पंधरवडे ३५ किलो वाळलेला कचरा धरला असता ४२० किलो च कचरा होईल. १००० व ४२० हा आकडा गोंधळात टाकतो.

(२) दाबलेला (वाळलेला) कचरा ह्या उष्णतामानात पाण्याने गच्च ओला केल्यावर - ओलावा किती वेळ धरून ठेवणार? म्हणजे नियमित ओला कायम ठेवण्यासाठी त्यावर नियमितपणे पाणी ६ महिने शिंपावे लागणार काय?

असे बरचशे चिकित्सात्मय विचार भावी प्रयोगकर्त्यांच्या मनात भ्रम पैदा करित आहेत. ह्या शंका माझ्या- विभागातील आहेत. इतर विभागातील वेगळ्या राहू शकतात.

प्रयोग करणारे उत्सुक पण संभ्रमापोटी तूर्त सुरू न करण्यांचा विचार. (संभ्रम) आपले लेख वाचता वाचता दूर होईल (करतील) आणि मग सर्वजण जोमाने हा प्रयोग करतील. कुणी १ गुंठ्यावर तर कुणी. आपल्या संपूर्ण शेतीत, हंगामावर निघणाऱ्या संपूर्ण वाळलेल्या कचऱ्यासह कधी विहीरीच्या पाण्याने वा नैसर्गिक पावसाळ्याच्या मदतीने : कधीकाळी हिशोब ठेवण्याचा प्रश्न उद्भवला तर उद्भवला; अन्यथा काडीकचऱ्यापासून उत्कृष्ट सेंद्रीय खत (माती) बनविणे नेहमीच्या शेतकऱ्यांना काय नवीन?

तेव्हा नम्र विनंती की - सीताशेती हे सदर नेहमीकरिता सुरू ठेवावे. लोभ असावा, आपला,

नीळकंठराव देशमुख,
मनभा
(अकोला)

स. न. वि. वि.

आपले पत्र पोहोचले. मध्यंतरी जि.प. व पं.स. च्या निवडणुकांच्या वातावरणामुळे 'सीताशेती' सदरासंबंधी 'शेतकरी संघटक' मध्ये काहीच मजकूर दिला गेला नाही. दरम्यान, सदर बंद झाल्यासारखे वाटूनही विशेष कुणाचे पत्र आले नाही. यावरून काय समजावे?

आपल्या पत्रातील दोन मुद्द्यांचे निराकरण -

१) कचऱ्याचे वजन : ६ डिसेंबरच्या अंकात 'पंधरवड्याला ३५ किलो कचरा' हा उल्लेख झाला आहे. तो चूक आहे. आपण चूक निदर्शनास आणून दिल्याबद्दल आभार. तो मजकूर 'आठवड्याला सुमारे ३५ किलो कचरा' असा हवा. २) कचरा कुजविणे आणि त्यासाठी त्यावर पाणी मारणे इत्यादि शंकांविषयी तसेच 'सीताशेती' सदराच्या उद्देशाविषयी खुलासा सोबत श्री. वीरप्पा तोळनकर यांच्या पत्राला दिलेल्या उत्तरातून होऊ शकेल.

आपल्या पत्रातील 'कधी काळी हिशोब ठेवण्याचा प्रश्न उद्भवला तर उद्भवला.' हा सूर शेतकरी संघटनेच्या मूळ विचाराशीच विसंगत आहे. प्रयोग सुरू करा. तो करता करता कदाचित् तुम्हाला असा एखादा अनुभव येईल की तुम्हीसुद्धा 'सीताशेती' सदरासाठी लिहू लागाल. तुमचा संभ्रम दूरच होणार नसेल तर तुम्ही या प्रयोगात न पडता तुमच्या 'घरच्या लक्ष्मी' ला एक संधी देऊन पाहा ही विनंती.

आपला,
प्रतिनिधी, कृ. अ. प्र.

पुढील अंकापासून
सीताशेतीतील प्रयोगसूत्रे
पुन्हा देण्यात येतील.

जि. प. व पं. स. निवडणुकीतील विजयी उमेदवारांचे अभिनंदन

शेतकरी महिला आघाडी आणि शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी विकास कार्यक्रमाचा एक जाहिरनामा पुढे ठेवून फेब्रुवारी ९२ मध्ये झालेल्या जिल्हा परिषदा व पंचायत समित्या यांच्या निवडणुका लढविल्या सुमारे चारशे उमेदवारांपैकी शंभराहून अधिक उमेदवार निवडून आले.

शेतकरी महिला आघाडीच्या निवडून आलेल्या उमेदवारांचे व निवडून न आलेल्या उमेदवारांचेही कार्य विशेष उल्लेखनीय. कारण शेतकरी महिला आघाडीने आडाखा बांधल्याप्रमाणे खरोखरीच महिलांसाठी राखीव असलेल्या बहुतेक जागांवर प्रस्थापित राजकीय पुढ्यांच्या नातेवाईक महिलाच उभ्या केल्या गेल्या होत्या. त्यांच्या नावावर खरी लढाई झाली सर्व साधनसुविधांनी सुसज्ज पुढ्यांच्या टोळ्या आणि विकास कार्यक्रमाचा आगळावेगळा जाहिरनामा हाती घेतलेल्या शेतकरी महिला यांच्यात. तरीही ठिकठिकाणी मातबर पुढ्यांच्या पराभव करून शेतकरी महिला आघाडीच्या उमेदवार विजयी झाल्या. लातूर जिल्ह्यातील रेणापूर मतदार संघात तर सौ. विमलताई आकनगिरे यांनी महिलांसाठी राखीव नसलेल्या सर्वसाधारण जागेवर निवडणूक लढवून राजकीय पक्षांच्या पुरुष उमेदवारांवर विजय मिळविला आणि 'महिलांसाठी राखीव जागा' या भिकेच्या संकल्पनेला शेतकरी महिला आघाडीचा असलेला विरोध यशस्वीपणे नोंदविला.

शेतकरी संघटकच्या कार्यालयाकडे आलेल्या माहितीवरून जिल्हावार विजयी उमेदवारांची (महिला व 'पाठीराखे' भाऊ) यादी पुढे दिली आहे. इतर जिल्ह्यातून माहिती आल्यानंतर यादीची पुरवणी देण्यात येईल.

विजयी महिला उमेदवार व पाठीराखे भाऊ यांचे विजयाबद्दल अभिनंदन आणि पराभूत झालेले का असेनात, सर्वच उमेदवारांचे त्यांनी केलेल्या लढाईसाठी अभिनंदन.

शेतकरी संघटकतर्फे एक विनंती. म्हटले तर सर्वांनीच एका नव्या क्षेत्रात पाऊल

मतदार संघ	तालुका	शेतकरी महिला आघाडी/शे.सं विजयी उमेदवार
जिल्हा परभणी		
१ धारासूर (पं.स.)	गंगाखेड	शेवंताबाई रानबा निळे
२ मुळी (पं.स.)	गंगाखेड	गयाबाई नागूराव मुलगीर
३ इसाद (जि.प.)	गंगाखेड	माणिकराव राघुजी पवार
४ ढेंगळी पिंपळगाव(पं.स.)	पाश्री	सौ. सुभद्राबाई सोळुंके
५ औंढा (पं.स.)	हिंगोली	बळीराम पाटील कऱ्हाळे
जिल्हा नांदेड		
६ मांजरम (जि.प.)	विलोली	मीनाताई कांगठीकर
७ आदमपूर (पं.स.)	विलोली	कु. नंदुताई मनधरणे
८ आष्टी (पं.स.)	हदगाव	गयाबाई चव्हाण
९ गोणार (पं.स.)	कंधार	रेखाताई वडजे
१० पेठवडज (जि.प.)	कंधार	दत्ता चंदनफुले
११ कलंबूर (पं.स.)	कंधार	उत्तम कोंडलवाडे
जिल्हा लातूर		
१२ रेणापूर (पं.स.)	लातूर	विमलताई आकनगिरे.
जिल्हा नाशिक		
१३ लोहोणे (जि.प.)	बागलाण	उषाबाई दत्तात्रय अहिरे
१४ मुंजवाड (जि.प.)	बागलाण	सीताबाई बळीराम वागूल
१५ ब्राह्मणगाव (जि.प.)	बागलाण	अलका रामदास अहिरे
१९ मुंजवाड (पं.स.)	बागलाण	शांताराम धोंडू जाधव
२० विरगाव (पं.स.)	बागलाण	केदा बारकू काकुळते
२१ ब्राम्हणगाव (पं.स.)	बागलाण	पंडित भिवा भामरे
२२ खिरमाणी (पं.स.)	बागलाण	मंजुळाबाई भावराव कापडणीस
२३ जायखेड (पं.स.)	बागलाण	सोमनाथ केदू ब्राम्हणकार
२४ ताहाराबाद (पं.स.)	बागलाण	दगूबाई सुकदेव माळी
२५ करंजाड (पं.स.)	बागलाण	शशिकांत देवरे
२६ पाटोदा (पं.स.)	येवला	सूर्यकांत नाईकवाडी
२७ वडाळीभोई (पं.स.)	चांदवड	पार्वतीबाई जाधव
२८ शेलू (जि.प.)	चांदवड	शांताराम जाधव
जिल्हा अमरावती		
२९ आसेगाव (जि.प.)	चांदूरबाजार	रेखाताई ठाकरे
३० पुजदा (जि.प.)	अमरावती	श्रीकांत पाटील पुजदेकर
३१ रिद्धपूर (जि.प.)	मोर्शी	मुरलीधर डहाणे
३२ घुईखेड (जि.प.)	चांदूररेल्वे	प्रभाताई खरड
३३ धारणी (जि.प.)	धारणी	कु. जरीना सुलतान
३४ कोकर्डा (जि.प.)	अंजनगाव	छाया अरविंद देशमुख
३५ शिवणी-रसूलापूर(जि.प.)	नांदगाव खं.	प्रकाश इंझळकर
३६ शिराळा (पं.स.)	अमरावती	साहेबराव पेढेकर
३७ पुजदा (पं.स.)	अमरावती	साहेबराव पेढेकर
३८ सिलोरी (पं.स.)	दर्यापूर	मंदाताई कोकाटे.

३९	सिलोरी (पं.स.)	चांदूरबाजार	सुनंदाताई किटकले
४०	वेणीगणेशपूर (पं.स.)	नांदगाव खं.	पुरुषोत्तम मोरे
४१	अडगाव (पं.स.)	अंजनगाव	नवले गुरूजी.

जिल्हा नागपूर

४३	मेंढला (जि.प.)	नरखेड	दिप्ती काळमेघ
४४	नांद (जि.प.)	भिवापूर	मंदाताई नारनवरे
४५	कारगाव (जि.प.)	भिवापूर	केशवराव गोडे
४६	बोरी (जि.प.)	नागपूर	मुक्ताबाई वोरकुटे
४७	काचूरवाही (जि.प.)	रामटेक	नंदकुमार जायस्वाल
४८	मेडला (पं.स.)	नरखेड	योगेश्वर पुंड
४९	लोहारी सावंगा (पं.स.)	नरखेड	प्रमोद चाफले
५०	माणिकवाडा (पं.स.)	नरखेड	सुधाताई पावडे
५१	नांद (पं.स.)	भिवापूर	दयाराम देशमुख
५२	केसूर (पं.स.)	भिवापूर	विठ्ठल राऊत
५३	जवळी (पं.स.)	भिवापूर	कवडूजी मेश्राम
५४	मेढा (पं.स.)	भिवापूर	यमूबाई राऊत

जिल्हा वर्धा

५५	गिरड (जि.प.)	वच्छलाबाई भाऊरावजी गाठे
५६	समुद्रपूर (जि.प.)	सुधीर खेडूलकर
५७	कांढळी (जि.प.)	सरोज माटे
५८	पवनार (जि.प.)	त्रिंबकराव देशमुख
५९	वायगाव (जि.प.)	सुभाष धनुजी बोकडे
६०	पिंपळगाव गिरड (पं.स.)	कवडूजी उमाटे
६१	समुद्रपूर (पं.स.)	केशव भोले
६२	शेडगाव (पं.स.)	पांडुरंग किटे
६३	कांढळी (पं.स.)	मदन यादव
६४	खंडाळा (पं.स.)	शकुंतला मारोतराव ठाकरे
६५	वायगाव (पं.स.)	अंबादास भगत
६६	सेलूकाटे (पं.स.)	रंगरावजी वैद्य
६७	नालवाडी (पं.स.)	वसंतराव महादू पाटील
६८	पवनार (पं.स.)	लता नारायण झाडे
६९	सावली-वाघ (पं.स.)	मंगला गोकुळ डोमकावळे
७०	वाघोली (पं.स.)	कृष्णा यादवराव वोरकर
७१	विजयगोपाल (पं.स.)	पुष्पाताई नंदकुमार शेंडे
७२	ढिवरी-पिंपरी (पं.स.)	नामदेव मानकर
७३	हिंगणी (पं.स.)	गुणवंत खुशाल डवले

जिल्हा यवतमाळ

७४	राळेगाव (जि.प.)	राळेगाव	वृषाली विनोद थोडगी
७५	चहांद (पं.स.)	राळेगाव	रंजना अरूण झोटिंग
७६	कळंब (जि.प.)	कळंब	देविदार व्यंकटेश काळे
७७	कळंब (पं.स.)	कळंब	शंकरराव वाघमारे
७८	वडकी (जि.प.)		भालचंद्र जानरावजी जवादे.

जिल्हा अकोला

७९	निंवा (जि.प.)	वाळापूर	प्रकाश तातेड
----	---------------	---------	--------------

टाकले आहे हे कार्य करित असतांना आपल्याला आलेले अनुभव शेतकरी संघटककडे अवश्य पाठवावे.

संपादक

निवडणूक : एक अनुभव

स. न. वि. वि.

शेतकरी महिला आघाडीच्या निर्णयानुसार दिंडोरी तालुक्यातील एकमेव मोहाडी प.सं गणातील जागा आम्ही शेतकरी महिला आघाडीमार्फत लढविली होती. त्या जागेसाठी सौ. सत्याभामा रमेश नाठे या उमेदवार उभ्या होत्या. त्याच मतदार संघात काँग्रेस व शिवसेना यांचेही उमेदवार होते. या मतदार संघातील मतांची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे -

काँग्रेस (२९४१), महिला आघाडी (२१४७), शिवसेना (१३५२)

यानिमित्ताने शेतकरी महिला आघाडीचा कार्यक्रम लोकांपर्यंत पोहचविता आला ही जमेची बाजू. परंतु त्याचबरोबर लोकांना अर्थवादापेक्षा क्षुद्रवाद महत्त्वाचे वाटतात तसेच पैशाने माणसे लाचार बनतात. हे ही पक्के समजले. कारण या मतदार संघातील 'जानोरी' गावी नाशिक जिल्ह्यातील 'भ्रष्टाचार विरोधी आंदोलनाचा' कार्यक्रम राबविण्यात आला होता. त्यामुळे बरीच कामेही विनाविलंब झाली होती. परंतु या गावातून आम्हाला मतेच मिळाली नाही. कारण गाव बहुसंख्येने माळी समाजाचा व काँग्रेसचा उमेदवार याच गावातील व याच समाजाचा असतो.

निवडणुकीच्या काळातच लासलगावी जाऊन दोनदा भास्कर भाऊंची भेट घेतली.

या देशात सरकार नावाची यंत्रणाच शिल्लक नसल्याचे शरद जोशींचे विधान प्रकर्षाने जाणवले. शेतकरी समाजाचा मुर्दाडपणा पाहून मनाला खेद झाला व आयुष्यात पहिल्यांदाच शेतकऱ्याच्या पोटी जन्माला आल्याबद्दल वाईट वाटले.

२९/२/१९९२

आपला,

डी. के. संधान

मु. पो. मोहाडी, ता. दिंडोरी,
जि. नाशिक.

आवेष्टित वस्तू आणि प्रक्रिया किती वजनात पॅकिंग हवे ?

दि. ६ मार्च १९९२ च्या अंकात 'आवेष्टित वस्तू व प्रक्रिया' हा श्री. मणिलाल पळोड यांचा लेख प्रकाशित करण्यात आला होता. कोणत्या वस्तू किती मापामध्ये पॅक करणे बंधनकारक आहे हे सोबतच्या तक्त्यात दिले आहे. यातील सर्वच वस्तू माजघर शेतीत तयार होणाऱ्या नसल्या तरी माजघरशेतीत काम करणारांचा त्यांच्याशी ग्राहक म्हणून संबंध येऊ शकतो.

वस्तूचे नाव	किती वजनात पॅकिंग हवे ?
१) बालकांचे/अभ्रकांचे उत्पन्न	ग्रॅम्स - २००, ४००, ५००, १०००. किलो - २,५, १०
२) बिस्कीटे	१) कॅन्टीन पॅक - २५ ग्रॅम्स आणि ३० ग्रॅम. २) पुर्णतः रॅप पॅक - ग्रॅम्स ५०, ६०, ७०, ८०, ९०, १००, ११०. ३) हवाबंद कार्टून - ग्रॅम्स - १००, १२०, १४०, १५०, १६०, १७०, १८०, १९०, २००, २१०, २२०, २३०. ४) फॅन्सी टीन्स/ड्रम्स - विशेष काही बंधने नाहीत. पण आतील बिस्कीटांचे वजन १०० ग्रॅम्सच्या पटीत असावयास पाहिजे. ग्रॅम्स १००, २००, ४००, ८००, १२००. ग्रॅम्स - २५, ५०, १००, २००, २५०, ४००, ५००, किलो - १, २, ५ आणि पाच किलोच्या पटीत. ग्रॅम्स - १००, २००, ५००, किलो १, २, ५ आणि त्यानंतर पाच किलोच्या पटीत. ग्रॅम्स - ५०, १००, २००, २५०, ४००, ५००, किलो - १, २, ५ आणि त्यानंतर पाच किलोच्या पटीत. नग - ५, १०, २०, ५०, च्या पटीत.
३) पाव	ग्रॅम्स १००, २००, ४००, ८००, १२००.
४) लोणी, चीज आणि तत्सम वस्तू	ग्रॅम्स - २५, ५०, १००, २००, २५०, ४००, ५००, किलो - १, २, ५ आणि पाच किलोच्या पटीत.
५) धान्ये आणि कडधान्ये	ग्रॅम्स - १००, २००, ५००, किलो १, २, ५ आणि त्यानंतर पाच किलोच्या पटीत.
६) धान्याचे पदार्थ	ग्रॅम्स - ५०, १००, २००, २५०, ४००, ५००, किलो - १, २, ५ आणि त्यानंतर पाच किलोच्या पटीत.
७) सिगारेट, सिगारस, आणि तत्सम पदार्थ	नग - ५, १०, २०, ५०, च्या पटीत.
८) स्वच्छतेसाठी द्रव पदार्थ	मि.ली. लिटर्स - ५०, १००, २००, ५०० लिटर्स - १ लिटर व पुढे लिटरच्या पटीत.
९) स्वच्छतेच्या पावडरी	ग्रॅम्स ५०, १००, २००, ५००. किलो - १.५ आणि पुढे ५०० ग्रॅम्सच्या पटीत
१०) कॅडेन्स मिल्क -	ग्रॅम्स २००, ४००. किलो १. आणि त्यानंतर १ किलोच्या पटीत.
११) कॉफी, चहा, कोको, किंवा पेये तयार करण्याचे पदार्थ	ग्रॅम्स २५, ५०, १००, २००, ४००, ५००, किलो १ - व त्यानंतर १ किलोच्या पटीत
१२) शिजविण्यासाठी वापराची तेले, वनस्पती तूप, मार्गरीन	ग्रॅम्स, १००, २००, ४००, ५०० - किलो - १, २, ५ व त्यानंतर ५ किलोच्या पटीत
१३) सौंदर्य प्रसाधने, परफ्यूम्स व क्रीम्स (दातांचे व दाढीचे क्रीम सोडून)	ग्रॅम्स - २५, ३०, ३५, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९०, १२०, १४०, १६०, १८०, व २००. व त्यानंतर १०० ग्रॅम्सच्या पटीत.
१४) केसाची सुगंधी तेले -	मि. लि. ५०, ७५, १००, २००, ३००, ४००, ५०० मि.ली. १ लिटर व त्यानंतर १ लिटरच्या पटीत.
१५) केसाचे साधे तेल	ग्रॅम्स - १०, २०० किलो- १, २, ५ व त्यानंतर ५ किलोच्या पटीत
१६) मध	ग्रॅम्स - २५, ५० १००, २००, ५०० किलो - १, २, ५ व त्यानंतर ५ किलोच्या पटीत
१७) आईस्क्रीम - तुकडे	ग्रॅम्स - ५०, १००, २५०, ५०० किलो - १ व त्यानंतर, किलोच्या/लिटरच्या पटीत.
१८) आईस्क्रीम कप	ग्रॅम्स - २५ व त्याच्या पटीत/लिटर्समध्ये
१९) केचप-सॉसेस व तत्सम	ग्रॅम्स - ५०, १००, २००, ५००, ७०० किलो - १.
२०) जॅम्स, मार्मालेडस व जेलीज बाटलीत	ग्रॅम्स - २५, १००, २००, ५०० किलो-१
२१) जॅम्स, मार्मालेडस व जेलीज	ग्रॅम्स - ५०० किलो - १, ४
२२) स्काशेस सायरप व क्रशेस	मि. ली. ७०० व १ लिटर
२३) फळांचे, भाजीपाल्यांचे रस	मि. ली. १६५, २४०, ४२५, व ८००.
२४) फळांचे, भाज्यांचे रस बाटलीत	मि. ली. २००, ५००, ७००, व १ लिटर.
२५) गोड द्रव दूध	मि. ली. ५०, १००, ५०० लिटर, १, २, ५, व त्यानंतर ५ लिटरच्या पटीत.

SHETKARI SANGHATAK
(Marathi Fortnightly)
Regd. No. 39926/83
March 21, 1992

शेतकरी संघटनेच्या कार्यकर्त्यांनी गुळाचे भाव लहून मिळविले

जळगाव हे गुळासाठी चांगली बाजारपेठ आहे म्हणून लातूर जिल्ह्याच्या उदगीर परिसरातील शेतकरी फेब्रुवारीमध्ये आपला गूळ घेऊन तिकडे गेले होते. एकूण गूळ १७ ट्रक होता. १० फेब्रुवारीला ६ ट्रकला गुळाचा भाव ४८५ किंवाटलप्रमाणे जाहिर झाला. पण दुसऱ्या दिवशी काय घडले कुणास ठाऊक? व्यापाऱ्यांनी उरलेल्या ११ ट्रकमधील त्याच प्रतीच्या गुळाला

फक्त ३८५ रूपय प्रति किंवाटलची बोली केली. उदगीरहून गूळ घेऊन गेलेल्या शेतकऱ्यांत श्री. कोटलिंग विरादार चिघळीकर हे शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते होते. त्यांनी आपल्या बरोबरच्या काशिनाथ तवडे (हेर), मच्छिंद्र नारगुडे, नारायण बंडे (चिमाची वाडी) तसेच हंडगुळी, वाढोणा भागातून आलेल्या शेतकऱ्यांना एकत्र केले व बाजारपेठेत आलेल्या स्थानिक शेतकऱ्यांच्या मदतीने 'काटा बंद' केला आणि जळगावच्या कृषिउत्पन्न बाजार समितीच्या कार्यालयात जाऊन सभापतींची भेट घेऊन

त्यांना परिस्थितीची माहिती देऊन नाराजी व्यक्त केली. परिस्थितीत काही बदल न झाल्यास आंदोलनाचा इशारा दिला. त्याचा परिणाम म्हणून स्वतः सभापती मार्केटमध्ये आले आणि त्यांनी व्यापाऱ्यांना लिलाव बोलायला लावले. त्यामुळे गूळ ४२५ ते ४५० रुपये किंवाटल या भावाने विकला गेला. या प्रकरणात जळगाव मार्केटमधील सुमारे शंभर शेतकरी भावांनी काटा बंद करण्यात सहकार्य केले. या वाढीव भावाचा फायदा निलंगा व लातूर तालुक्यातील शेतकऱ्यांनाही मिळाला

(प्रेषक : श्री. श्याम सोनटके, लोहारा)

२६) दुधाची पावडर	ग्रॅम्स १००, २००, ५००, ग्रॅम्स. किलो १ व त्यानंतर ५०० ग्रॅम्स पटीत
२७) काडेपेटीतील काड्या	नग १०, २०, ५०, ६०, १०० व त्यानंतर ५० च्या पटीत
२८) नो सोपी डिटरजंट्स	ग्रॅम्स - ४०, ५०, २००, ५००, ७०० किलो - १, १.५, २ व त्यानंतर हजाराच्या (१ किलोच्या) पटीत.
२९) नट, बोल्ट, खिळे, स्क्रू वगैरे -	५, १०, २०, ३०, ४०, ५०, १००, २००, ५००, १००० व त्यानंतर १००० च्या पटीत नग
(३०) रसगुळे, गुलाबजाम व तत्सम गोड पदार्थ (नगावर विकल्यास)	नग ५, १०, २० ४०, ५०, १०० व पुढे ५० च्या पटीत.
३१) तांदळाची भुकटी, पीठे, आटा, रवा, मैदा वगैरे	ग्रॅम्स, - १००, २०० किलो - १, २, ५, व त्यानंतर ५ किलोच्या पटीत.
३२) मीठ	ग्रॅम्स ५०, १००, २०० किलो १, २, ५ व त्यानंतर ५ किलोच्या पटीत
३३) शेव्हिंग ब्लेड्स	नग १, २, ३, ४, ५, १० व १० च्या पटीत.
३४) शेव्हिंग क्रीम	ग्रॅम्स ३०, ५०, ७०, १००, १२५, १५० व त्यानंतर ५० ग्रॅम्सच्या पटीत.
३५) लॉन्ड्री सोप	ग्रॅम्स ५०, ७५, १००, १५० व त्यानंतर ५० ग्रॅम्सच्या पटीत
३६) नॉनसोप डिटरजंट केक बार	ग्रॅम्स - ५०, ७५, १००, १२५, १३५, १८०, २५०, ३०० व त्यानंतर १०० ग्रॅम्सच्या पटीत
३७) अल्कोहोल नसणारी शीत पेये, फळे - भाजीपाला रसांसह	मिलीलीटर - ५०, १००, २००, २५०, ३००, ५००, ७५० व एक लिटर व त्यानंतर १ लिटरच्या पटीत
३८) मिनरल वॉटर	मिली लीटर - ६५०
३९) मसाले	ग्रॅम्स - २५, ५०, १००, २००, ५०० किलो १ व त्यानंतर ५०० ग्रॅम्सच्या पटीत
४०) साखर, साखरवड्या, खांडसरी	ग्रॅम्स - १००, २००, ५०० किलो १, २, ५ व त्यानंतर ५ किलोच्या पटीत
४१) टॉफी, बॉईल्ड कन्फेक्शनरी	२० ग्रॅम्सपर्यंत नगावर. ग्रॅम्स २५, ५०, १००, २००, ३००, ५०० किलो १ आणि नंतर १ किलोच्या पटीत.
४२) चॉकलेट व त्याचे पदार्थ	ग्रॅम्स २५, ३०, ३५, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९०, १००. व त्यानंतर २० ग्रॅम्सच्या पटीत.
४३) टूथपेस्ट	ग्रॅम्स - ५०, ७५, १००, १२५, १५० व त्यानंतर ५० ग्रॅम्सच्या पटीत

पाक्षिक शेतकरी संघटक
मालक - मोहन बिहारीलाल परदेशी
मुद्रण स्थळ - चाकण प्रिंटिंग प्रेस, चाकण

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक
सुरेशचंद्र म्हात्रे
फोन : द्वारा ५०६८२

६ व २१ तारखेला प्रसिद्ध होतो.
प्रकाशन स्थळ व पत्रव्यवहाराचा पत्ता
११८७/६६ शिवाजीनगर, पुणे ४११ ००५.